META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Arkeologiska institutionen, Sandgatan1,
S-223 50 Lund.
Tel: 046-2227940.Fax: 046-2224214.
E-mail: meta@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltidsarkeologi och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemsskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 2001 **kr 180:-**) insättes på postgironummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Lars Ersgård, Ann-Britt Falk Boreklev, Anders Jonasson, Kristina Josefsson, Jan Kockum, Mats Mogren, Gunnar Nordanskog, Joakim Thomasson.

META:s lokalredaktion i Örebro: Johan Anund och Mathias Bäck

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

Tryck: KFS i Lund AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 2001:3

1 Mångfaldens professor

3 *Rune Edberg*
Rurik, Jaroslav den vise och Djingis khan

19 *Annika Knarrström*
Rum för den tidiga kristna tron

40 *Leif Häggström*
Lövtäkt i Västsverige - fragment av ett biologiskt kulturarv

49 *Gro Kyvik*
Fenomenologiske perspektiver på tid i arkeologi

META:s omslagsbild: Kentaur som skjuter med handbössa. Efter Hildebrand, Sveriges Medeltid

Rurik, Jaroslav den vise och Djingis khan

Rune Edberg

Abstract.

Rurik, Yaroslav the wise and Djingis khan

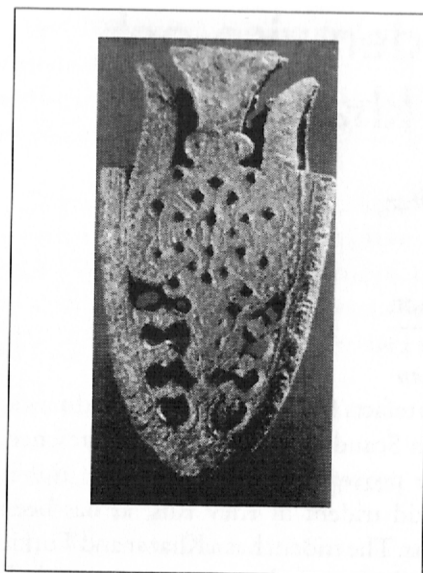
A number of sword-chapes and other artefacts from Viking Age Scandinavia, and parts of (mostly eastern) Europe with Scandinavian Viking Age presence, carry a bird of prey ornamentation. The provenance and meaning of this is disputed. A connection with the Ryurikid trident of Kiev Rus, as has been suggested, is questionable for several reasons. The trident has a Khazar and Turkic tamga origin, and was probably adopted by the Ryurikids as one of many symbols to authorize their rule. Also, what developped to a trident earlier appeared as a bident. Much later, The Golden Horde, conquering the Khazar and Rus lands, used a similar device.

Falken från Birka

Vid utgrävningarna i svarta jorden på Birka 1992 påträffades ett litet bronsspänne i form av en falk eller hök. Det vackra föremålet pryder omslaget på en av de populär-vetenskapliga rapportböckerna från Birkaundersökningarna, och presenterades i tv-serien om Birka (fig. 1). Senare samma år påträffades på Birka också en svärdsdoppsko med ett liknande, fast upplöst, rovfågelsmönster (Ambrosiani & Erikson 1993:12-13) (fig. 2).

Fågelmotiv, snarlika dem som på 1992 års fynd, återfinns på flera andra tidigare påträffade Birkaföremål: fyra doppskor från gravar, två (plus ett gjutformsfragment) från äldre grävningar i svarta jorden, två från undersökningar vid Bryggan och en från en terrass vid stadsvallen. Doppskor med samma fågeldekor har också påträffats i östra och södra Östersjöområdet, i Ryssland och i Frankrike, områden där vikingatida skandinaver rörde sig (utbredningskarta i Jansson 1987, s. 793, fig. 9; också Kazakevicus 1992).

Hur ska motivet tolkas? Utgrävaren gör, i sin text om 1992 års Birkafynd, en jämförelse med ett tecken som förekommer på mynt präglade för storfurst Jaroslav (Jaroslav Vladimirovitj, "den vise", d. 1054) i

Figur 1. Doppsko från 1992 års undersökningar i svarta jorden på Birka. Efter Ambrosiani & Erikson 1993.

Figur 2. Bronsbrosch från 1992 års undersökningar i svarta jorden på Birka. Efter Ambrosiani & Erikson 1993.

Kiev (fig. 3). Han betecknar Birkafiguren som "samma störtdykande slagfågel" som figuren på Jaroslavmynten och anknyter därmed till äldre forskning i frågan (Ambrosiani & Erikson 1993, s. 12-13). I det stora, 1897 påträffade samiska offerfyndet från Gråträsk i Norrbotten, finns hängsmycken i tenn kopierade efter Jaroslavmynt. Arne ansåg att figuren på mynten ska ses som "en fågel med utbredda vingar, sedd ovanifrån" (Arne 1911, s. 28ff, fig. 215).

Örnar, hökar och falkar är i otaliga kulturer över hela världen inte bara härskarsymboler utan överbryggar i myt och religion ofta också motsättningen mellan himmel och jord, mellan gudarnas och människornas världar. Exempelvis var falken den egyptiska solguden Horus skepnad och i fornnordisk mytologi kan Oden ta gestalt av örn eller falk. Den kejserliga, romerska örnsymboliken är också välbekant och den togs upp i Tyskland under det ottonska 900-talet. Falkar och hökar, som använts för jakt, har varit högstatusdjur över stora delar av Europa och Asien. De framställs till exempel på norska och gotländska bildstenar och på Bayeauxtapeten. Ben av detta slags djur förekommer också i hövdingagravar (KLNM: falkjakt, hökjakt, jaktfåglar; Strömberg 1951; Sjösward 1989; Westerholm 2001).

Att belägga ett allmänt samband mellan å ena sidan olika rovfågels- och falkmotiv med å andra sidan makt

Figur 3. Jaroslav Vladomirovitjs (d. 1054) silvermynt med ruriksymbol. Efter Ambrosiani & Erikson 1993

överhet och gudavärld, är således inte svårt. Men hur säker är kännedomen om "Birkafågelns" ursprung och kan detta placeras geografiskt? De flesta forskare är försiktiga i bedömningarna. Strömberg skriver att man knappast kan hävda att fågelornamentet har någon nordisk prägel. Holmquist Olausson betecknar det som nordiskt med orientaliska drag. Kyhlberg skriver att "fågelmotivet är inte nordiskt utan infört österifrån". Jansson anser att motivet inte har några av den skandinaviska ornamentikens särdrag och betecknar dess ursprung som okänt, "kanske östligt". Vad gäller framställningsplatserna så är Birka, på grund av gjutformsfyndet, given. Paulsen föreslår att tillverkning skett också på Gotland och i Kievområdet. Jansson förklarar förekomsten av typen i Ryssland med en skandinavisk befolkning där. Vad gäller de doppskor som påträffats i Litauen är Kazakevicius skeptisk till ett skandinaviskt ursprung men finner heller inget som talar för ett lokalt (Strömberg 1951, s. 224; Paulsen 1953, s. 22ff, s. 34, s. 156ff; Kyhlberg 1973, s. 171; Jansson 1987, s. 791ff, fig. 8 & 9; Holmquist Olausson 1993, s. 108; Holmquist Olausson & Fennö Muyingo 1995; Kazakevicius 1992). Många frågor om fågelmotivets ursprung (och innebörd) måste nog ännu lämnas obesvarade. Att komma underfund med symbolen på Jaroslavmyntet är däremot lättare.

Rurikidernas släktvapen

Exakt vad som myntfiguren föreställer är visserligen omdiskuterat (se nedan) men dess innebörd är helt klar, nämligen att det handlar om den rurikidiska fursteättens släktvapen. Rurikiderna räknade sina anor från den skandinaviska varjag- eller rushövding Rurik (d. ca 880) som, enligt Nestorskrönikan, tillsammans med sina två bröder och sitt folk 862 anlände till Ladoga och Novgorodområdet. Sedan bröderna eliminerats etablerade sig Rurik som enväldshärskare och satte successivt in lojala män på befästa orter runt om i väldet. Efter Ruriks död började efterträdaren, förmyndarregenten Oleg (d. 913), en aggressiv expansionspolitik mot söder. Han intog Smolensk och röjde därefter de andra skandinavhövdingar, som tidigare etablerat sig i Kiev, ur vägen (PVL, s. 17ff). Så föddes enligt krönikan det fornryska väldet - också kallat Rus eller Kievriket - och basen för en ekonomisk, social och kulturell blomstring var lagd, en epok som

ända fram till 1200-talets tatarinvasion.

Som furstetecken hade rurikid-vapnet en lång produktiv period, omkring 300 år. De äldsta varianterna är tvåuddiga och knappast sägas likna någon fågel - snarare påminner de om stämgafflar. Inte heller är treuddarna alltid fågelliknande, många ser snarare ut som fiskljuster. Rurikidtecknet har förutom på Rusmynt påträffats som grafitti på islamska mynt och på andra föremål, som klotter i putsen i kyrkor, på olika slags sigill, på hängen, verktyg, konsthantverk, keramik, träföremål osv. Över 200 variationer av motivtemat uppges vara kända. Tecknet kom för övrigt också i ett sent skede att "dekonstrueras" av de fornryska furstarnas skrivare, till grekiska och kyrilliska bokstäver som bildade ordet basileios, dvs den grekiska kejsartiteln, ryska Vassilij (Zhukovsky 1992; Beletskij 1998, s. 202ff).

Rurikidsymboler som påträffats på hängen tolkas av ryska forskare som "kreditiv" vilka burits av furstars ombud och representanter (fig. 4). Ibland kan hängena ha skilda symboler på fram- och baksidan och kan då inneburit att bäraren representerat flera olika furstar. Liknande hängen finns också med andra symboler eller symbolkombinationer än de rurikidiska. Ett 1995 påträffat fynd i en grav i närheten av Perm i nordöstra Ryssland bar en treudd på ena sidan och en torshammare med svärd på den andra (Koltjin et al 1985, s. 50; Duczko 1995, s. 12, fig. 1; Beletskij

Rurikssymbolen återupplivades för övrigt 1918 av det självständiga Ukraina som statssymbol under namnet tryzub, treudd. Märket fick en post-sovjetisk renässans 1992, nu gyllene mot en azurblå sköld (Zhukovsky 1992). Dagens ukrainska idrottsmän bär treudden på tröjan när de representerar sitt land, på samma sätt som svenskar bär de tre kronorna. Symbolen används också på sedlarna (fig. 5).

Det första arkeologiska belägget för märket hänför sig såvitt bekant till grafitti på ett arabiskt mynt från 878/879. Fyndet är för övrigt gotländskt (Melnikova 1996, s. 73ff, fig. 5, tabell 4. Melnikova bygger på en av Rispling utarbetad opublicerad katalog över grafitti på mynt i Kungliga mynt-

Figur 4. Amuletthänge från Novgorod med rurikvapnet. Efter Koltjin & al 1985

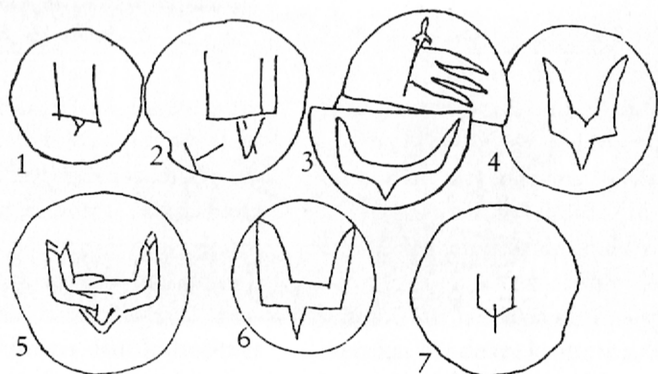

Figur 5. Gammal symbol i aktion: Vladimir den stores tamga på en Ukrainasedel från 1993 (motiven i övrigt, framsida: Kievs legendariske grundläggare Kij, hans bröder och syster. Baksida: Sofiakatedralen från Jaroslav Vladimirovitjs tid).

kabinettet, Stockholm. Se också Hammarberg & Rispling 1985) (fig. 6). Denna inristning är möjligen redan från Ruriks tid eller åtminstone från Olegs allra äldsta tid (dvs från Igor Rurikovitjs d. 945 förmyndarregering), ungefär samtida med att Novgorod och Kiev förenades under samma fursteskäkt.

De äldsta sigill- och myntbeläggen är från Svjatoslav Igorevitjs (d. 972) respektive Vladimir Svjatoslavitjs ("den store", d. 1015) tid (Janin 1970, s. 38ff, fig. 4; Sotnikova & Spasskij 1982, s. 7ff; Beletskij 1998, s. 195) (fig. 7). Igors och Svjatoslavs märken är alla tvåuddigt gaffelformade. I den följande generationen användes tvåudden av Svjatoslavs äldste son Jaropolk (d. 980). Den yngre sonen Vladimir antog som furste i Novgorod - kanhända på grund av sin underordnade dynastiska ställning - istället en treudd, en i sammanhanget nyskapad figur, som han senare efter att med hjälp av varjagiska legotrupper eliminerat storebror Jaropolk upphöjde till härskarsymbol också i Kiev.

Efter Vladimirs död lyckades Svjatopolk, avlad av Vladimir med Jaropolks änka, temporärt ta över makten (Svjatopolk har för övrigt gått till hävderna som "den usle" eftersom han i en vendetta lät mörda tre yngre bröder, däribland de sedermera som helgon dyrkade Boris och Gleb). I fruktlösa försök att legitimera sina tronanspråk tillgrep Svjatopolk symboliken med den äldre tvåudden medan den segrande rivalen, halvbrodern Jaroslav, höll fast vid Vladimirs treudd om än i något modifierat skick.

Figur 6. Rurikidvapnen som grafitti på islamska mynt. Nr 1 är det äldsta, från 878/879. Efter Melnikova 1996.

Det rurikidiska släkttecknet ärvdes senare i generation för generation, längs enligt vad som betecknats som strängt fixerade linjer, och karakteristiskt är också att varje innehavare lade till eller drog ifrån beståndsdelar för att ge det individuella särdrag (Sotnikova & Spasskij 1982, s. 109; Beletskij 1998, s. 200ff) (fig. 8a, b).

Släktvapnets ursprung

I diskussionen om vad figuren ursprungligen föreställt har en rad förslag lanserats. Eftersom statsbildningen i Rus skedde under ett starkt bysantinskt kulturellt inflytande har det legat nära till hands att försöka identifiera kejserliga förebilder men sådana förefaller saknas helt (Pritsak 1998, s. 71ff).

En möjlig ledtråd åt ett annat håll är de ornerade remändebeslag som när de uppträder i skandinavisk arkeologisk kontext brukar kallas för post-sassanidiska eller orientaliska. Hos dem förekommer ibland ett treflikigt palmettmotiv som i sin tur av vissa forskare ses som en utbrodering av en arabisk formel al-mulk lillah "makten tillhör Gud" som i kalligrafisk skrift liknar detta motiv. Kalifatet var vid den aktuella tiden ett imperium med kulturell hegemoni långt utanför väldets egentliga gränser och kufisk skönskrift hade stor spridning också inom kristenheten och bland hednafolken. Vackra sådana exempel har återfunnits också i Ryssland och Skandinavien (Jansson 1985, s. 179; Jansson 1988, s. 626f, Abb. 32; Duczko 1998, s. 111ff). Rurikidtecknet har således antydningsvis setts som en variation av detta mönster.

Ett samband mellan tecknet och symboler från förhistoriska stäppnomader eller från antikens grekiska kolo-

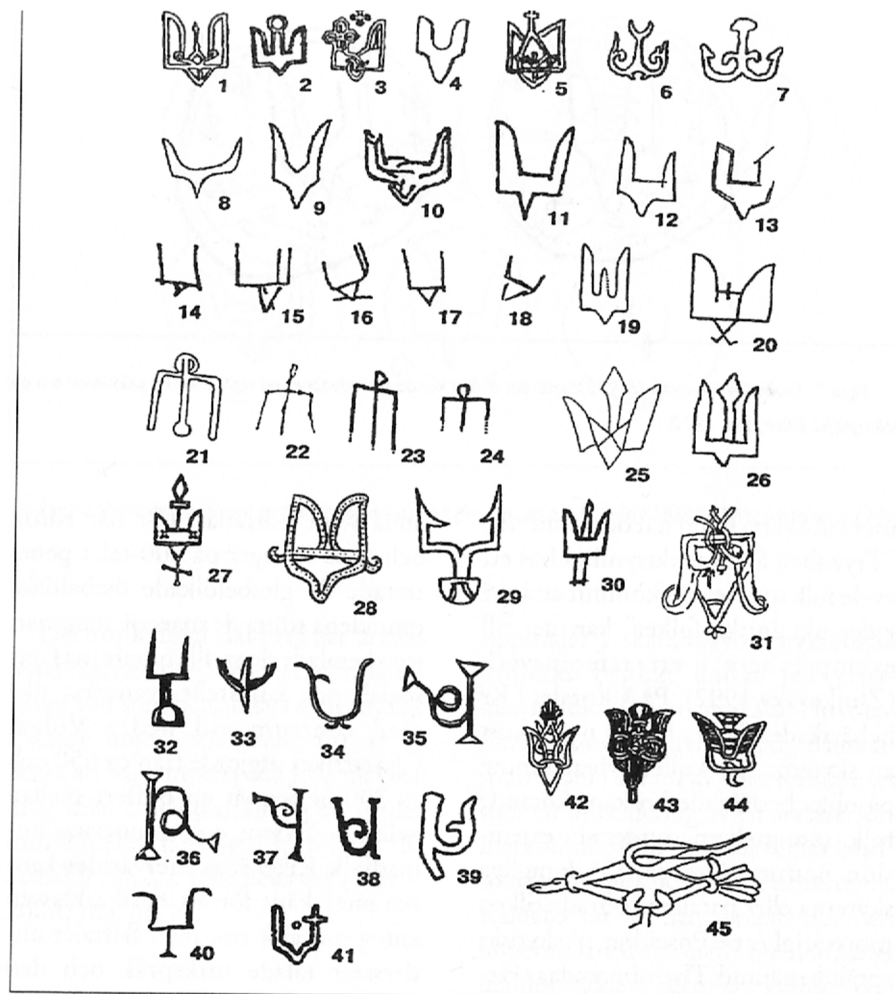

Figur 7. Svajtoslav Igorevitjs (d. 972) sigill, det äldsta kända rurikidvapnet på sigill. Formen påminner om en stämgaffel. Efter Janin 1970.

nier vid Svarta havet har också antytts. "Tryzuben är en maktsymbol hos ett av de folk som senare kommit att ingå i det ukrainiska folket" kan det till exempel heta i ett referensverk (Zhukovsky 1992). På 500-talet f Kr behärskades Svarta havets norra kust av skyterna, en kollektivbenämning på olika besläktade boskapsskötande folk, som grekerna under sin expansion norrut stötte på. De kungliga skyterna eller paralatae offrade till en motsvarighet till Poseidon, på skytiskt språk benämnd Thamimasadas (Herodotos, bok 4:59). Den grekiske Poseidon, känd arkeologiskt ända från bronsålderns mykenska civilisation har treudden eller ljustret som sitt attribut, symbolen för hans makt över havet och dess motsatser, elden, åskan och jordbävningarna. Äldsta arkeologiska belägg inom Ukrainas gränser för denna treudd anges till 1:a århundradet e Kr (Zhukovsky 1992).

Resonemanget om skyterna är motsägelsefullt och vagt, men där finns ändå vissa ledtrådar. För när Rurik och hans varjager på 800-talet penetrerade de glesbefolkade östbaltiska områdena stötte de snart på stammar, som betalade skatt till chazarerna1, ett socialt och kulturellt avancerat rike med centrum vid nedre Volga. Chazarriket utgjorde från ca 650 och ca 300 år framåt en buffert mellan kalifatet, Bysans och stäppernas nomadfolk. Riket är av eftervärlden kanske mest känt för att härskarklassen antog mosaisk tro, men flertalet undersåtar talade turkspråk och den materiella kulturen anses inte på något avgörande sätt kunna skiljas från andra turkfolks.

Den chazariska aristokratin räknade sina anor från tidigare upplösta västturkiska välden, däribland också det skytiska. Grafitti och inskriptioner från de chazariska centra Sarkel och Itil har bland annat gett rikhaltiga prov på olika slags släkt- och klanmärken ("tamga") (fig. 9, 10). Dessa märken och tecken tillhör en svåröverskådlig värld av geo-

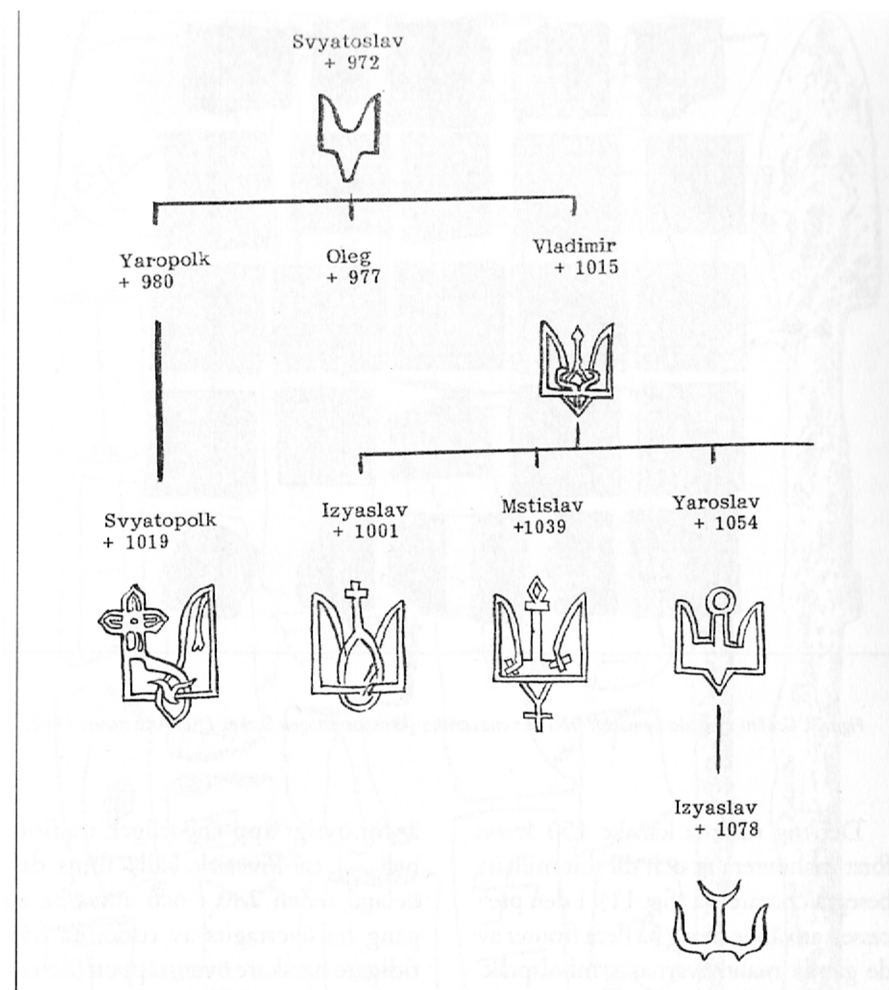

Figur 8a. Rurikidvapnets användning hos olika furstar och mönstret för utseendeförändring. Efter Beletskij 1998.

grafiskt och kronologiskt splittrade symboler och texter. Forskningen rör sig här med begrepp som turkrunor eller "runliknande" skrift (Artamonov 1962, s. 303, 517ff; Franklin & Shepard 1996, s. 120-121 m. ref.; jfr Röhrborn & Veenker 1985).

De gamla makthavarnas symbolspråk

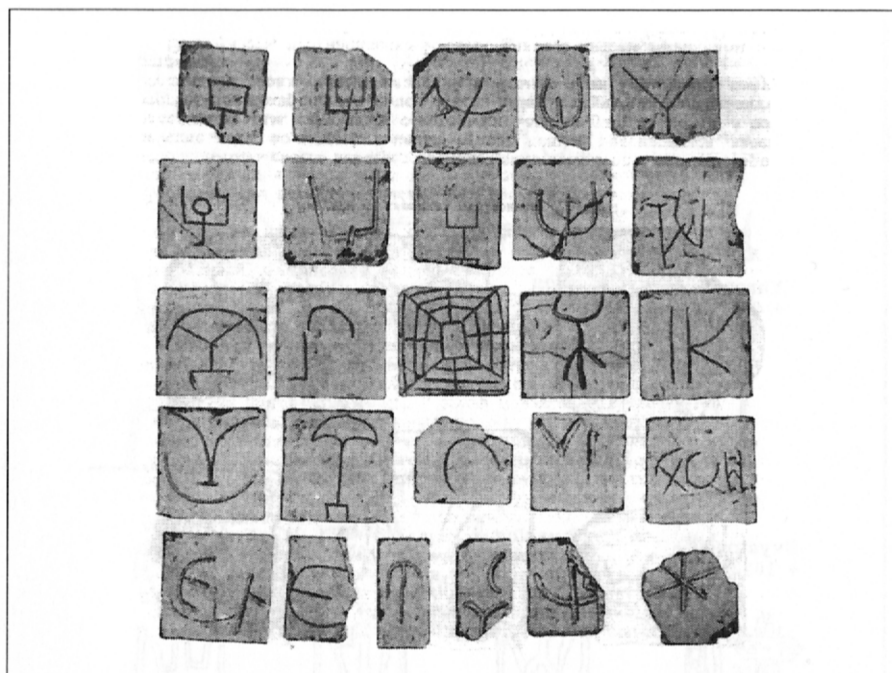
Mycket tyder på att redan de första rushövdingarna som etablerade sig i Kiev ställde sig under den chazariske furstens - chakanens - nominella överhöghet och att chazarhärskarna behöll

Figur 8b. Rurikidsymbolens utseende hos de första Rusfurstarna. Efter Sotnikova & Spasskij 1982.

denna roll visavi det fornryska riket ett gott stycke in på 900-talet. Detta tidiga beroende skymtar till exempel fram redan i den berömda frankiska källan från 839, S:t Bertins annaler, där de svear som från Konstantinopel anlände till det frankiska kejsarhovet i Ingelheim berättade att deras härskare kallades chakan (jfr Noonan 1997, s. 148).

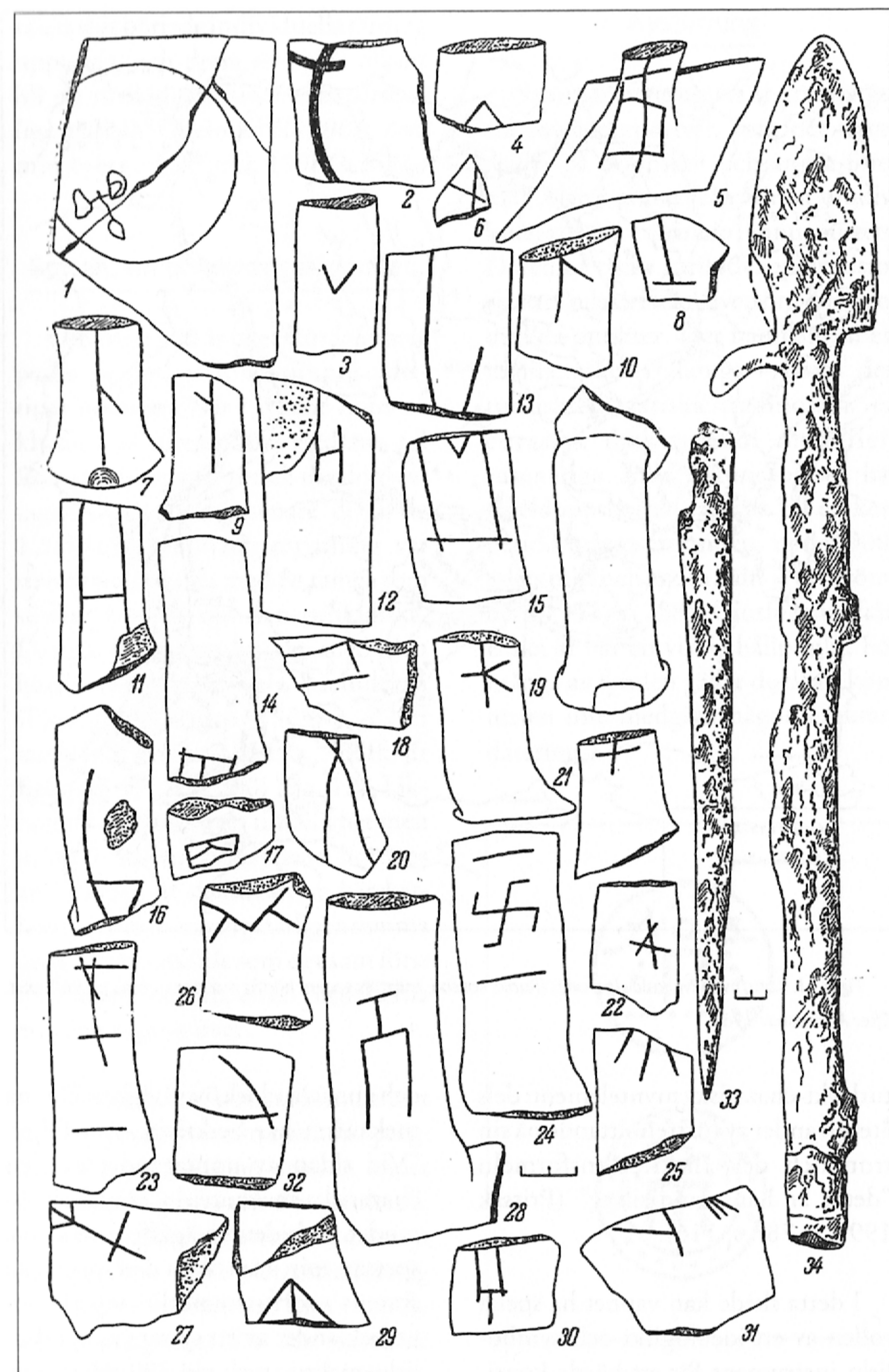
Denna händelse, som inföll flera årtionden innan Ruriks legendariska inkallelse till Nordvästryssland, är för övrigt ytterligare ett indicium på att andra skandinaviska släkter än rurikiderna varit verksamma på den fornryska scenen utan att de på samma sätt som denna fått sin krönika skriven.

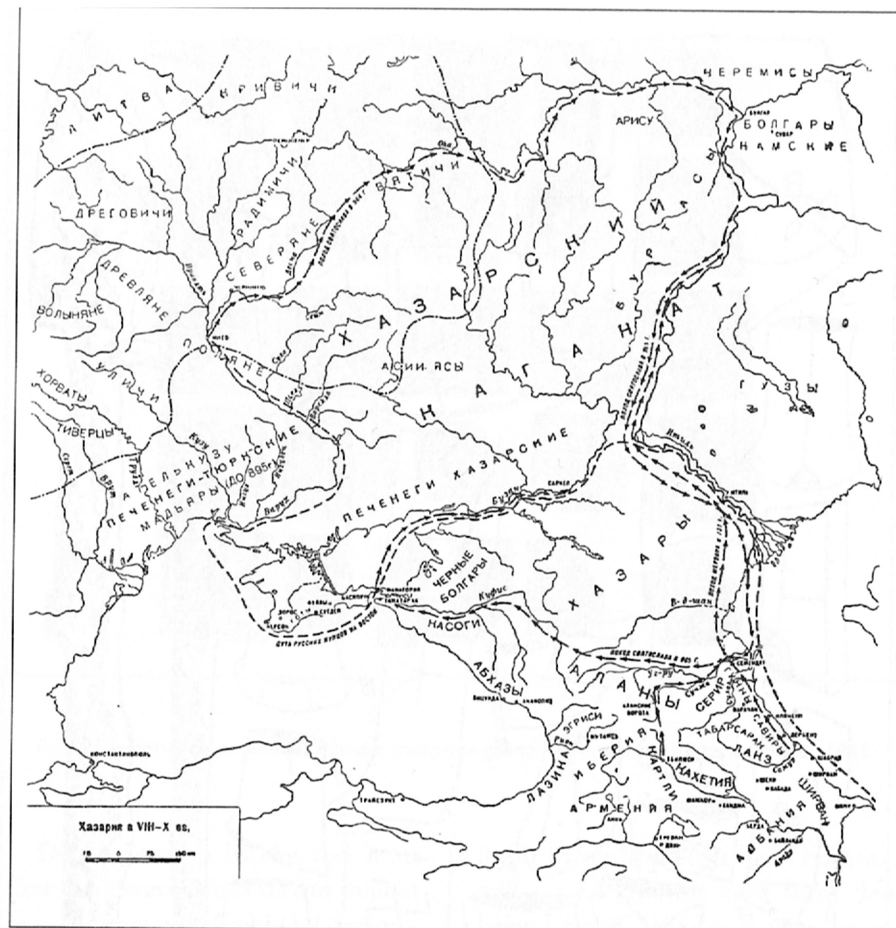
Figur 9. Grafitti med klansymboler från den chazariska gränsposteringen Sarkel. Efter Artamonov 1962.

Det tog ruserna kanske 150 år att först manövrera ut och till slut militärt besegra chazarerna (fig. 11). I den processen använde de sig på flera fronter av de gamla makthavarnas symbolspråk. En arabisk källa, Ibn Rustah, som dateras till intervallet 862-882, omtalar ar-Rusiyas ("den rusiska nationens") furste som "haqan-rus", dvs rus-chakan (Birkeland 1953, s. 16). Från 900-talets slut och 1000-talets början finns källor som omtalar att Vladimir då inte bara kallade sig storfurste utan också chakan och ännu 1049 använde den blivande metropoliten Hilarion titeln chakan om Vladimir och dennes vid denna tidpunkt i Kiev regerande son Jaroslav (Franklin 1991, s. 17ff). Härskarbe-teckningen chakan är för övrigt upp-enbarligen traditionell - i en kinesisk källa finns den belagd redan 280 - och antas ha en gång ha övertagits av turkarna från tidigare härskare över stäppen (Scharlipp 1992, s. 64ff).

Det äldsta användandet av rurikidvapnet, vid 800-talets slut, kan därmed troligen ses som en anpassning till och inordning i regionens av chazarerna dominerade maktstruktur. På Rusmynten, som börjar slås då makthavarna i Kiev omkring sekelskiftet 1000 lagt under sig praktiskt taget hela chazarväldet, kan vapnet sedan ses som den segrade furstens symbol. Vapnet har här i vissa fall också kombinerats med två andra

Figur 10. Tamgamärken och runliknande grafitti från Nya Sarai. Efter Fjodorov-Davydov & al 1970.

Figur 11. Karta över Svjatoslav Igorevitjs (Ruriks sonson, enligt legenden) härtåg mot chazarerna på 960-talet. Efter Artamonov 1962.

turkiskt-chazariska myntelement: dels återgivandet av fursten sittande på sin tron och dels inskriptionsformeln "detta är hans guld/silver" (Pritsak 1998, s. 78f, s. 116).

I detta skede kan vapnet ha spelat rollen av ett ideologiskt och symboliskt instrument för att hävda kontinuitet och befästa den rurikidiska klanens politiska makt i ett område, som tidigare länge stått under chazarisk och annan turkisk överhöghet. Denna mekanism har beskrivits som följer: "Vid sidan av upptagandet av den chazariska chakantiteln, så tycks införandet av bidenten (gaffeln med två spetsar, min anm) som den fornryska statens storfurstemärke vittna om utvecklandet av ett system av symboliska maktuttryck vid 800-talets slut. Under omkring ett århundrade var bidenten en dynastisk symbol, den enda för hela ätten. Först mot 900-talets slut började individuella särdrag uppträda, och dessa övergick till att bli de rurikidiska furstarnas personliga märken" (Melnikova 1996, s. 88f, min övers.; jfr Pritsak 1998, s. 80f).

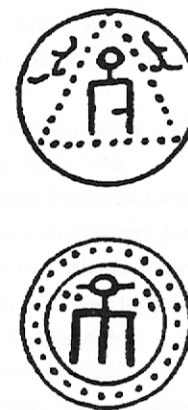
Staten, en familjeangelägenhet

Omkring 400 år efter Rurik upprepades samma politiskt-propagandistiska mönster. När Gyllene hordens khaner, de direkta efterträdarna till Djingis khans sonson och utvalde arvtagare Batu, under senare delen av 1200-talet påbörjade myntning var slantarna försedda med en tamga som starkt påminde om den rurikidiska. Denna förknippades då med den härskande tatarklanen, jochiderna (Fjodorov-Davydov 1984, s. 220ff med ref.; Janina 1954, s. 438ff; jfr Beletskij 1998, s. 200) (fig. 12). Likheten kan ses som en tillfällighet men också i termer av Gyllene hordens ambitioner att demonstrera härskarkontinuitet inom ungefärligen samma geografiska område som det som först chazarerna och därefter rurikiderna en gång regerat över.

Klansymbolen, använd bland annat på anonyma mynt som sannolikt präglades främst i Bulgar, spelade under denna stormiga epok en riksenande roll: "I viss utsträckning överförde detta en idé, typisk för 1200-talet, om att statlig överhöghet över erövrat land är en familjeangelägenhet för det regerande huset. Detta uttrycktes med hjälp av släktmärket, som var gemensamt för jochiderna" (Fjodorov-Davydov 1984, s. 220ff, min övers.).

Avslutning

Sammanfattningsvis är ursprunget till rovfågelsmotivet, som det framträder på doppskor och andra föremål, bland annat från Birka, omdiskuterat och i princip ännu outrett. Däremot tycks rurikidvapnets historia vara relativt klar, även om det finns dunkla punkter. Det handlar om ett familjetecken - tamga - inom den turkiskt-chazariska traditionen, en eurasisk maktsymbol med flertusenåriga anor. Kronologiskt har fågeldoppskorna daterats till en kort period, några årtionden, under 900-talets mitt och andra hälft (t ex Strömberg 1951, s. 238). Gjutformen från Birka är här en viktig hållpunkt. För många av fynden gäller dock att kontexten inte medgivit någon exaktare datering.

Figur 12. Mynt med Rurikslìknande tamga, slagna av Gyllene hordens khaner under 1200-talets sista tredjedel. Efter Janina 1954.

Att belägga ett kronologiskt samband mellan rurikidvapnet och Birkafalken erbjuder således många svårigheter. Ännu mer besvärande är att rusfurstarna Vladimirs och Jaroslavs treuddar, som visats ovan, föregås av tvåuddar. Främst av denna anledning har Duczko underkänt tanken på varje samband med Birkafågeln (Duczko 1995, s. 13). En hypotes, torgförd av Paulsen, om att fågeln - som han såg som nordisk - på rysk botten tog steget från falkenerarsymbol till furstevapen, framstår mot denna bakgrund också som osannolik (Paulsen 1953, s. 22ff, s. 34, s. 156ff).

Formlikheten mellan symbolen på de fornryska mynten och Birkafalken kan heller allmänt sett knappast sägas vara iögonfallande. Man kan för övrigt också notera att det endast tycks vara Jaroslavmynt från en enda stamp som har "fågelögon" (se nr 225 i katalogen hos Sotnikova & Spasskij 1982). En annan skillnad att lägga märke till är att rurikidfiguren alltid har spetsen nedåt medan falken på doppskorna har huvudet uppåt. Birkadoppskon från 1992 är i detta avseende ett undantag.

Rune Edberg har varit verksam som arkeolog vid bl.a. Sigtuna museum och Södertörns högskola.

Noter

1. Traditionell svensk transkribering från ryska använd här efter förebild av bl a Svensk uppslagsbok och Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Likaså skrivs furstetiteln chakan. Engelsk transkribering: khazar respektive kagan/khagan.

Litteratur

•Ambrosiani, B. & Erikson, B.G. 1993. *Birka Vikingastaden 3.*

•Arne, T.J. 1911. Sveriges förbindelser med östern under vikingatiden. Ett arkeologiskt bidrag. *Fornvännen* 1911.

•Artamonov, M. I. 1962. *Istoria chazar.* Lenin

•Beletskij, S. V. 1998. Nasledovanie lichno-rodovych znakov knjazjami-Rjorikovichami v X-XI vv. *Obschestvo, ekonomika, kultura i iskusstvo slavjan.* s195-205.

•Birkeland, H. 1954. *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder.* Skrifter utgitt av den norske videnskaps-akademi i Oslo. II, Hist.-filos. klasse 1954:2

•Duzcko, W. 1995. Ruriks tryzub och torshammare med svärd. Vad symboler på ett vikingatida hänge har att säga oss. *Fjölnir* 14:3.

•Duzcko, W. 1998. Viking Age Scandinavia and Islam. An Archeologist's View. *Byzantium and Islam in Scandinavia* (red. E. Piltz).

•Fjodorov-Davydov, G. A. 1984. *The Culture of the Golden Horde Cities.* BAR International Series 198.

•Fjodorov-Davydov, G. A., Vainer, I. S. & Muchamadov, A.G. 1970. Archeologitseskie issledovanija tsarevskogo gorodisjtja (Noviy Sarai). *Povolche v srednie veka* (red. A. Smirnov).

•Franklin, S. 1991. *Sermons and Rhetoric of Kievan Rus.* Translated and with an Introduction by Simon Franklin.

•Franklin, S & Shepard, J. 1995. The Emergence of Rus 750-1200. *Longman History of Russia.*

•Hammarberg, I. & Rispling, G. 1985. Grafitter på vikingatida mynt. *Hikuin* 1985.

•Herodotos = Herodotus. *Histories.* Translated with notes by George Rawlinson. London 1996.

•Holmquist Olausson, L. 1993. *Aspects on Birka.* Theses and Papers in Archaeology. B:3.

•Holmquist Olausson, L. & Fennö Muyingo, H. 1995. *Rapport från en arkeologisk undersökning av Birkas stadsvall 1995.* Arkeologiska forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet (otryckt).

•Janin, V. L. 1970. *Aktovye petjati drevnej rusi X-XVvv. Tom I. Petjati X-natjala XIIIv.*

•Janina, C.L. 1954. Dzutsidskie monety. *Materialy i issledovaja po arkheologii SSSR,* 42. s. 428-433.

•Jansson, I. 1985. Kalifatet och barbarerna i norr. *Islam, konst och kultur.* (Red. A. Richert).s. 51-70.

•Jansson, I. 1987. Communication between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age. The Archaelogical Evidence. *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa.* Teil IV (Red. K. Düwel m fl). s. 564-647.

•Jansson, I. 1988. Wikingerzeitlicher orientalischer Import in Skandinavien. *Bericht der Römisch-germanischen Kommission.*

•Kazakevicius, V. 1992. Sword Chapes from Lithuania. *Die Kontakte zwischen Ostbaltikum und Skandinavien*

•KLNM: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.*
•Koltjin, B. & al. 1985. *Drevnij Novgorod.*
•Kyhlberg, O. 1973. Metaller. *Birka.* Riksantikvarieämbetets rapport C:1. (red. B. Ambrosiani).
•Melnikova, E. A. 1996. *The Eastern World of the Vikings. Eight essays about Scandinavia and Eastern Europe in the Early Middle Ages.* Gothenburg Old Norse Studies, 1.
•Noonan, T.S. 1997. Scandinavians in European Russia. *The Oxford Illustrated History of the Vikings* (red. P. Sawyer). Ox
•Paulsen, P. 1953. *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas.*
•Pritsak, O. 1998. *The Origin of the Old Rus Weights and Monetary System.* Cambridge, Mass.
•PVL (Povest vremjennych let) = *Nestorskrönikan.* Övers. av Gabriella Oxenstierna. Sto
•Röhrborn, K & Veenker, W. (red). 1985. *Runen, Tamgas und Grafitti aus Asien und Osteuropa.*
•Scharlipp, W-E. 1992. *Die frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur.*
•Sjöswärd, L. 1989. *HaukR - en rinker från Vallentuna.* RAÄ UV 1989:2.
•Sotnikova, M.P. & Spasskij, I.G. 1982. *Russian Coins of the X-XI Centuries AD. Recent research and a corpus in commemoration of the millenary of the earliest Russian coinage.* BAR International series 136.
•Strömberg, M. 1951. Schwertortbänder mit Vogelmotiven aus der Wikingerzeit. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1950-1951.
•Westerholm, M. 2001. *Bronserade nycklar med fågelmotiv från Birkas garnison.* CD-uppsats. Arkeologiska forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet.
•Zhukovsky, A. 1992. Trident. *Encyclopedia of Ukraine* (red. D. S. Struk).